

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.13>
УДК 21/279(477)

Тетяна ТАЛКО

кандидат філос. н., доцент кафедри філософії,
факультет суспільних наук і міжнародних відносин,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

ORCID: 0000-0001-5173-9540

Email: talkotm@ukr.net

ФУНДАМЕНТАЛІСТСЬКІ НАСТРОЇ У НЕОРЕЛІГІЙНИХ ГРОМАДАХ ЯК ЗА- ГРОЗА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. Серед загроз національній безпеці України в умовах рашистської агресії і повномасштабної війни слід акцентувати увагу і на тих аспектах релігійного фундаменталізму, які мають прояви у неорелігійних вченнях і культурах. Зокрема, це ексклюзивізм, буквалізм, теократизм, ієрархізм, есхатологізм тощо. Дослідження особливостей прояву фундаменталістських настроїв у середовищі неорелігійних рухів, які нині функціонують на теренах України, дозволить зрозуміти важливі аспекти подальших соціокультурних трансформацій нашої спільноти і, хоча б на маленьку дрібку, сприятиме забезпеченню українців від проявів агресії і тероризму як з боку квазірелігійних фундаменталістських угруповань, так і з боку окремих носіїв фундаменталістських ідей.

Таким чином, метою дослідження стало виявлення особливостей прояву релігійного фундаменталізму у неорелігійних рухах, що діють на теренах сучасної України та вплив цього феномену на національну безпеку країни в умовах війни.

Нині є очевидною непродуктивність заборони і витіснення зі сфери суспільної комунікації як окремих носіїв фундаменталістського світогляду, так і релігійних утворень, які базуються на фундаменталістських ідеях чи засновують на них свої амбітні політичні проекти. Важливо налагодити суспільний діалог для обговорення проблем, які спровоковані існуванням феномена релігійного фундаменталізму, зрозуміти причини, що породжують подібні явища, виявити закономірності їх розвитку і особливості впливу на соціальне життя.

Є очевидним, що аналітика заявленої проблеми сприятиме подальшому розвитку вітчизняного релігієзнавчого і соціоуманітарного знання, а також виявленню тих загроз, які несуть із собою релігійні фундаменталісти в умовах російської агресії.

Ключові слова: релігієзнавство, рашистська агресія, релігійний фундаменталізм, неорелігійні рухи, тероризм, ексклюзивізм, буквалізм, теократизм, ієрархізм, есхатологізм.

Tatiana TALKO

Ph.D., Associate Professor of the Department of Philosophy,
Faculty of Social Sciences and International Relations,
Oles' Honchar Dnipro National University

FUNDAMENTAL ATTITUDES IN NEO-RELIGIOUS COMMUNITIES AS A THREAT TO NATIONAL SECURITY OF UKRAINE DURING WAR

Abstract. Among the threats to the national security of Ukraine in the conditions of racist aggression and full-scale war, attention should also be paid to those aspects of religious fundamentalism that manifest in neo-religious teachings and cults. In particular, these are exclusivism, literalism, theocracy, hierarchism, eschatology, etc. The study of the peculiarities of the manifestation of fundamentalist attitudes in the environment of neo-religious movements that are currently operating in Ukraine will allow us to understand important aspects of the further socio-cultural transformations of our community and, at least in a small way, will contribute to the protection of Ukrainians from manifestations of aggression and terrorism both from the side of quasi-religious fundamentalist groups and from individual carriers of fundamentalist ideas.

Thus, the purpose of the study was to identify the peculiarities of the manifestation of religious fundamentalism in neo-religious movements operating on the territory of modern Ukraine and the impact of this phenomenon on the country's national security in wartime conditions.

Currently, the unproductiveness of banning and ousting from the sphere of public communication both individual bearers of the fundamentalist worldview and religious organizations that are based on fundamentalist ideas or base their ambitious political projects on them is obvious. It is important to establish a public dialogue to discuss the problems provoked by the existence of the phenomenon of religious fundamentalism, to understand the reasons that give rise to such phenomena, to identify the patterns of their development and the peculiarities of their impact on social life.

It is obvious that the analysis of the stated problem will contribute to the further development of domestic religious and socio-humanitarian knowledge, as well as to the identification of those threats that religious fundamentalists carry with them in the conditions of Russian aggression.

Keywords: religious studies, racist aggression, religious fundamentalism, neo-religious movements, terrorism, exclusivism, literalism, theocracy, hierarchism, eschatology.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження сутності феномена релігійного фундаменталізму у аспекті його виявів у неорелігійних рухах, поширених на теренах сучасної України, обумовлена декількома факторами. Зокрема, це розуміння того, що релігійний фундаменталізм є надзвичайно тривожним явищем нашого сьогодення. Релігійний фундаменталізм постійно провокує посилення радикалістських настроїв і агресії не лише серед вірян, але й серед значної частини широкого загалу, налаштованого на традиційні цінності та повернення до витокових фундаментальних засад патріархальної культури. Є очевидним, що саме він спровокував велику кількість терористичних актів у різних куточках земної кулі і продовжує залишатись найсерйознішим викликом для людей доброї волі.

Намагаючись убезпечити нашу спільноту від негативних проявів цього явища, важливо не забувати, що оцінювати його слід із позиції наукової об'єктивності, враховуючи багатовекторність проявів і впливів цього феномена. Подобається це нам чи ні, але релігійний фундаменталізм став невід'ємним

складником глобалізованого світу, і це слід враховувати, будуючи плани на майбутнє і сподіваючись на мирне прийдешнє України, яка змушена нині протистояти рашистській агресії у боротьбі за своє існування. Сподіваємось, що глибоке і послідовне опрацювання зазначеної проблематики не лише у теоретичному, а й у практичному аспекті стане надійним обмежувачем проявів нерозумного й абсурдного у нашому житті, «а саме з цими реаліями дуже часто доводиться стикатися у критичні періоди розвитку суспільства» [30, с. 250].

Аналіз джерел та літератури. Стосовно ступеню розробленості проблеми зазначу, що актуалізації інтересу наукової спільноти та широкого загалу до феномена релігійного фундаменталізму і усталенню самого терміну у європейській культурі суттєво посприяло видання, яке побачило світ протягом 1910-1915 років під назвою «Основи: свідчення правди» [41]. У 1917 році Біблійний інститут Лос-Анджелеса здійснив перевидання «Основ...» у вигляді чотиритомника. У 2003 році видавництвом Baker Books чотиритомник було ще раз перевидано, і

він донині широко використовується вірянами-протестантами, особливо тими з них, хто налаштований на повернення до першооснов християнського віровчення. Викликані цією публікацією суперечки між фундаменталістами і модерністами продовжуються і нині. Зазначу також, що у плані розуміння процесу становлення аналітичних досліджень, присвячених виявленню сутності фундаменталізму як культурного феномена, важливим видається концепт американського і ізраїльського соціолога Шмуеля Ноя Ейзенштадта. Дослідник розкриває сутність іновірства, сектантства й утопізму в якості основних рис протофундаменталістських рухів [34].

Серед визначних західних аналітичних розвідок, присвячених історії виникнення та розгляду сутності релігійного фундаменталізму, які з'явились відносно нещодавно, на особливу увагу заслуговує робота британської дослідниці історії релігії Карен Армстронг під промовистою назвою «Битва за Бога: історія фундаменталізму». Авторка зауважує, що войовничість і непримиренність фундаменталістів є свідченням поразки тих релігійних традицій, які проголошують у якості основної цінності любов до ближнього і милосердя. З її точки зору, це також є свідченням того, що в основі фундаменталізму лежать нігілізм, відчай і безнадія [33].

Серед вітчизняних досліджень цієї тематики відзначу статтю Л. Филипович про походження та сутність релігійного фундаменталізму як відповіді на модернізаційні виклики західноєвропейської культури. Також цікавим є дослідження науковицею проявів фундаменталізму у релігійному світогляді та житті православних вірян, у тому числі й українців [24; 25].

Звернімо увагу також на розробку фундаменталістської проблематики у наукових розвідках інших вітчизняних дослідників, а саме А. Арістової [1], А. Браїло [5], Б. Бахтєва [2], А. Юраша [31], А. Фоменка [26], В. Гончаренко [6], [14], Д. Білозіра [3], Дм. Горєвого [7], З. Шведа [39], О. Богомолва [4], С. Лук'янюка [11].

Стосовно аналітичних розвідок, присвячених темі фундаменталістських проявів у неорелігійних вченнях і практиках, узагальнюючих досліджень на теренах вітчизняної науки поки що не маємо. Розробкою теми формування фундаменталістських ідей і особливостей їх прояву у окремих неорелігійних напрямках, зокрема у неохаризматичному вченні «Нового покоління», займалися українські дослідниці І. Грабовська, С. Кагамлик, авторка цього допису та інші учасниці проекту. Зокрема, у дописі зазначається, що політична ідеологія неохаризматичного руху новопоколінців має ознаки християнського екстремізму [36]. Також зауважу, що І. Грабовська і Т. Талько досліджували особливості формування у свідомості українського студентства образу агресора під впливом осмислення сутності фундаменталістських релігійних ідей, притаманних традиційним і неорелігійним вченням [38]. Дослідниці зазначали, що фундаменталістські ідеї західних і східних релігійних вчень, накладаючись на місцевий соціокультурний контекст,

трансформуються, поєднуючи традиційну і нетрадиційну релігійність, набуваючи на теренах нашої країни нового виразу [37].

Огляд літератури спонукає до висновку, що українська наукова гуманітаристика не приділяла достаньої уваги проявам релігійного фундаменталізму у неорелігійних вченнях і рухах. Суспільствознавці активного діалогу щодо особливостей неорелігійного фундаменталізму поки що не ведуть. Відтак, навряд чи сьогодні можна з упевненістю прогнозувати, яким чином нові фундаменталістські ідеї і проекти вплинуть на наше життя. А знати це бажано, або хоча б намагатися вибудувати достовірну гіпотезу стосовно позитивних і негативних впливів феномена релігійного фундаменталізму на українську спільноту та її майбутнє. Зрозуміло, що нині на порядку денному стоїть необхідність Перемоги у війні з рашизмом, але питання про впливи релігійного фундаменталізму на наше сьогодні і майбуття є важливим. Мав рацію Ю.Н. Харарі, який зазначав, що «у ХХІ столітті релігії не приносять дощу, не лікують хвороб, не виготовляють бомб – але вони насправді визначають, хто «ми» і хто «вони», про кого ми маємо піклуватися, а кого бомбардувати» [28, с. 175].

Все вище зазначене свідчить, що наукові розвідки, які сприятимуть адекватному розумінню сутнісних рис релігійного фундаменталізму і особливостей його прояву у новітніх релігійних рухах, стануть поштовхом для подальшого розвитку суспільного діалогу стосовно місця і ролі релігії у житті української спільноти.

Відтак, **метою** дослідження стало виявлення особливостей прояву релігійного фундаменталізму у неорелігійних рухах, що діють на теренах сучасної України та вплив цього феномена на національну безпеку в умовах війни.

Досягнення мети потребує вирішення цілого ряду завдань, а саме: дослідити специфіку релігійного фундаменталізму і виявити його негативні та позитивні риси; проаналізувати причини і особливості формування фундаменталістських ідей у неорелігійних вченнях, розкрити їхню сутність; вказати на позитивні і негативні аспекти впливу релігійного фундаменталізму на життя української спільноти в умовах війни.

Предметом дослідження стали основні риси релігійного фундаменталізму і особливості їх прояву у неорелігійних вченнях.

Об'єктом дослідження є релігійний фундаменталізм у багатоманітності його проявів.

Стосовно методів дослідження зауважу, що філософсько-релігієзнавчий і культурологічний підходи надали можливість виявити основні риси релігійного фундаменталізму і особливості його функціонування в контексті традиційних віровчень і неорелігійних рухів, що мають місце в культурі сучасної України.

Основна частина. У наукових, науково-популярних та публіцистичних джерелах зустрічаються різні твердження стосовно часу виникнення

релігійного фундаменталізму. Зокрема, Карен Армстронг вважає датою народження цього феномена 18 – початок 19 ст., пов'язуючи це з мометом, коли у середовищі протестантських громад Америки виник рух, в основі якого лежала ідея про необхідність поглибленого дослідження біблійного тексту й історії його формування, в результаті чого сформувалася так звана «висока критика». Карен Армстронг підкреслює, що фундаменталізм став критичним відгуком на модернізм як цілісне культурне явище [33]. Зауважу, що подібні ідеї щодо походження фундаменталізму висловлюють і представники поширеного в Україні неорелігійного руху під назвою «Свідки Єгови». У їхніх дописах зазначається, що консервативні релігійні керівники у Сполучених Штатах відреагували на трансформаційні модерністські процеси, розробивши так звані «основи віри» [27].

Науковці, переконані у тому, що фундаменталізм виник як спротив, негативна реакція на модернізаційні процеси у західній культурі, зазвичай вказують у якості часу появи цього феномена кінець 19 – поч. 20 ст. [14].

Деякі науковці підкреслюють, що насправді виникнення фундаменталізму припадає лише на початок 20 ст., і пов'язують впровадження в широкий обіг і усталення в культурі цього терміну із вже згаданим вище в огляді літератури доробком Лаймана і Мілтона Стюартів під назвою «Основи...».

Нині термін «релігійний фундаменталізм» має переважно негативне забарвлення і вживається для позначення сект чи релігій, які наголошують на необхідності неухильно притримуватися витокових засновків певної віри, протистоять прогресу і жорстко критикують будь-які нововведення чи альтернативні погляди та практики. Релігійні фундаменталісти у справах віри й у своєму повсякденному житті намагаються неухильно і точно слідувати усім приписам та настановам, які вони вичитують у священних текстах. У свідомості європейської людини слово фундаменталізм зазвичай асоціюється з нетерпимістю, обмеженістю, мракобіссям, обскурантизмом та фанатизмом.

Починаючи з середини 1970-х рр. мова вже йде про *глобальний* релігійний фундаменталізм. Його пов'язують не лише з ростом фундаменталізму в протестантських церквах США і Латинської Америки, чи типологічно подібними католицькими рухами, або ісламським фундаменталізмом аятоли Хомейні, ізраїльським рухом Gush Emunim тощо, але і з загальною тенденцією в культурі, яка отримала назву «постсекуляризм». Принадно хочу зазначити, що українська культура також вступила на шлях постсекулярного розвитку [35].

Зазвичай пересічний громадянин України, вживаючи термін фундаменталіст, насамперед має на увазі ісламського терориста, який здійснює джихад виключно насильницькими, агресивними методами [38]. Це свідчить про певну неповноту і хибність уявлень про релігійний фундаменталізм, історію його виникнення та особливості прояву у сучасній культу-

рі. Також це вказує на необхідність поглиблення просвітницької роботи у цьому напрямку. Принадно зауважу, що фундаменталістські секти існують у всіх світових релігіях: індуїзмі (напр. Ар'я Самадж), буддизмі (напр. Сока Гаккай), юдаїзмі (напр. сіонізм; ортодоксальний, харедський юдаїзм), християнстві (напр. російське ортодоксальне православ'я) та ісламі (напр. ваххабіти, ісламізм).

На противагу поширеному уявленню про глобальну фундаменталізацію ісламу, щодо фундаменталістських проявів у християнстві таких поширених уявлень не маємо. Логіка спростування існування християнського, зокрема, православного фундаменталізму, буває досить дивною. Наприклад, деякі дослідники вважають, що говорити про православний фундаменталізм недоречно, бо православ'я само по собі досить консервативне. Зауважу, що консерватизм православ'я жодним чином не заважає розвиткові фундаменталістських ідей і відповідних рухів на його основі.

Серед основних рис, притаманних християнському фундаменталізму, зазначимо такі: орієнтація на традицію, антилібералізм, антиіндивідуалізм, пестування сімейних цінностей, месіанство, націоналізм, расизм. Показовим у цьому плані є російський православний фундаменталізм, який втілює в собі всі вищезазвані риси. Нині реакційність російського православного фундаменталізму суттєво посилена імперською ідеологією «русского мира».

Загрози для українського суспільства й українського правосла'я з боку російського православного фундаменталізму останнім часом стали очевидними для переважної більшості наших співвітчизників, у тому числі і для багатьох вірян. Відтак, це спровокувало досить активні дискусії та обговорення у ЗМІ і серед науковців. Зокрема, український дослідник А. Фоменко проаналізував трансформацію російської православної традиції і внутрішній дискурс РПЦ та дійшов висновку, що нині у російській православній церкві домінує фундаменталізм, заснований на ідеології «русского мира» [26].

Додатково акцентую увагу на аргументах тих дослідників, які вважають, що модернізація як стан у розвитку будь-якої культури є постійним підґрунтям для виникнення фундаменталізму в якості негативної реакції на процес трансформації культури. При цьому зазвичай наголошується, що фундаменталісти протистоять раціоналізму, прагматизму і матеріалізму, які призвели до кризи духовності, що стала невід'ємною рисою сучасної культури і свідченням її дегуманізації.

Свого часу один із ідеологів української націократії Микола Сціборський використав подібні аргументи, розглядаючи витоки фашизму. Він вважав, що фашизм виник як ідейна і духовна реакція на той стан культури, який створила тогочасна демократія, а також соціалізм і комуністичний рух. Просякнута раціоналізмом і космополітизмом, поглиблена матеріалістичною концепцією та неприродними інтернаціональними утопіями, «поступово втрачаючи духову й

національну основу свого єства», політична демократія, як підкреслював політик, призвела до виникнення фашизму. Сціборський писав: «В цих виявах фашизм добачував небезпеку збочення суспільства на манівці духового примітивізування та профанацію самої мети життя, і протиставив їм свою світоглядovu й устроєву систему. Коли демократія в основу своєї доктрини клала надмірний культ розуму (раціоналізм, позитивізм), а комуні-соціалізм – матерію (історичний і діалектичний матеріалізм), то фашизм свою філософію побудував на признанню духа, волі та ідей (спірітуалізм, волюнтаризм, ідеалізм) за рішучих чинників історичного розвитку» [20, с. 67]. Автор «Націократії» також зауважував, що і фашизм, і комунізм намагались пристосувати існуючий уклад «до змінених умов життя шляхом повернення до призабутих вже принципів ідеалізму та реконструкції перестарілих соціальних засад» [20, с. 67].

Висновок напрошується такий: фанатичне налаштування на відродження «кращого минулого» зазвичай призводить до поганих наслідків. Зауважу також, що негативне ставлення до модернізаційних процесів у культурі не заважає фундаменталістам використовувати їхні здобутки. Наприклад, християнські фундаменталісти активно використовують телебачення, ісламістські та інші екстремісти поширюють свої ідеї через веб-сайти, використовують інтернет і електронну пошту.

Як бачимо, традиція шукати у модернізаційних процесах і засадових демократичних принципах винуватця та причину для виникнення обскурантистської реакції, яка призводить до появи найрадикальніших антигуманних рухів, не є абсолютно новою чи безпідставною. Іноді дивуєшся, розуміючи, яка величезна кількість людей намагається жити минулим! Воно вже пішло у небуття, а його адепти знов і знов докладають надзусилля, щоб його оживити, і роблять це із завзяттям фанатиків, вбиваючи собі подібних за можливість повернення до життя того, що вже померло чи мало померти навіть як спомин та спокійно відійти у небуття, давши дорогу новому прийдешньому. Ці істоти бояться життя, бо життя – це постійний рух, зміна, трансформація. Вони живуть і харчуються минулим, смертю і отримують від цього насолоду, вважаючи себе обраними, месіями, виконавцями особливої місії по захисту основ віри. Невипадковими у цьому плані видаються паралелі з фашизмом, чи з сучасним рашизмом. Нажаль, є доля правди у твердженні, що «виховання фашизму неможливе без виховання віри».

З моменту свого виникнення фундаменталізм весь час змінювався і нині існує, втілюючись у безлічі різних проявів. Зокрема, така його форма, як неорелігійний фундаменталізм виникла і розвивається на наших очах. У силу своєї новизни це явище, як вже зазначалося вище, залишається майже не дослідженим. До того ж виникає закономірне запитання: якщо фундаменталізм налаштований на повернення до джерел певної релігії, то до яких першоджерел навітаються фундаменталістськи налаштовані предста-

вники неорелігійних рухів? Це ті фундаментальні засновки, на яких базується релігія, що стала донором для неорелігійного вчення, послідовниками якого вони є? Скажімо, для неопротестантських рухів таким джерелом є християнство загалом чи класичний протестантизм, або ж такий фундамент закладається пізніше? Виникає цілий ряд подібних запитань. Наприклад, чи можна вважати тих мормонів, які наполягають на поверненні до вчення одного із засновників цієї релігії Бригама Янга фундаменталістами, як це роблять деякі дослідники? Очевидно, що відповіді на ці питання можливо лише розглянувши ті риси релігійного фундаменталізму, що визначають його сутність. Насамперед акцентую увагу на виокремлених і досліджених науковцями негативних рисах релігійного фундаменталізму.

Отже, до негативних рис релігійного фундаменталізму зазвичай відносять: контрмодернізм, жорстке протистояння всьому новому; активність та жорстокість у захисті своїх поглядів; нетолерантність по відношенню до іновіртів і незгодних з позицією носія фундаменталістських ідей. Часто це супроводжується уявленнями про таємні заговори і формуванням образу ворога, в якому уява фундаменталіста акумулює усе сатанинське зло, з яким йому необхідно боротися [33, с. 181]. Наприклад, провідники РПЦ переконані, що саме на їхню церкву покладена місія протистояти сатанинському злу і його торжеству у цьому світі. Як вже зазначалося вище, православні фундаменталісти вважають себе обраними, вірять, що на них покладена Богом особлива місія. Не є виключенням і представники ортодоксального російського православ'я, які вважають, що РПЦ втілює ідею катехону. Нагадаю, що катехонічна концепція своїм корінням сягає християнської есхатології. За версією російських православних фундаменталістів саме РПЦ утримує світ у бутті, не даючи йому загинути у боротьбі з Антихристом. Ідея катехону, що свого часу виникла у емігрантському середовищі представників російського православно-богослів'я і була підтримана представниками монархічних кіл білоемігрантів, нині стала складовою ідеології «руського мира» і піднесена на прапор загарбницької війни росії проти України.

До недоліків релігійного фундаменталізму науковці зазвичай відносять і ексклюзивізм, сутність якого виявляється у тому, що послідовники кожної конкретної релігії лише свою віру вважають єдино правильною і відкидають навіть думку про легітимність існування інших релігійних переконань. Це призводить до нетолерантного, часто агресивного ставлення до представників інших релігій і недопущення навіть випадкової думки про можливість будь-яких незначних трансформацій усталених догматів чи культових відправ. Фундаменталісти живуть, відчуваючи постійну загрозу своїм ідеалам і цінностям із боку ворожого оточення і вважають, що існує лише одна істинна релігія і лише один правильний спосіб життя – їхній, і він потребує постійного захисту від впливів із боку інших віросповідань та секуляризму.

Зрозуміло, що така позиція провокує конфлікти у міжрелігійній і міжкультурній взаємодії.

Фундаменталісти переконані в безпомилковості лише тих священних текстів, які функціонують у межах їх віросповідання. Для них авторитетом є лише один істинний пророк чи харизматичний лідер, якому слід довіряти і підпорядковувати своє життя. Зазвичай закон і владу такі люди сприймають як дані Богом, а, отже, їм треба сліпо коритися. Зрозуміло, що така рабська ідеологія влаштовує правлячу владну верхівку авторитарних і тоталітарних держав. Відтак, проповідники фундаменталістських релігійних ідей у тоталітарних державах завжди знайдуть щедру матеріальну «подаюню» з боку влади, що ми нині й спостерігаємо в росії.

Сталість інтерпретацій священних текстів і віроповчальних настанов, притаманна релігійному фундаменталізму, заважає процесу адаптації вірян до вимог сучасного світу і часто стає непереборною перепорою на шляху адекватного сприйняття наукових відкриттів і технологічних досягнень цивілізації. Це призводить до формування в середовищі профундаменталістськи налаштованих вірян суперечливого відношення до наукового прогресу та несприйняття наукових відкриттів, які йдуть у розріз із усталеними, загально прийнятими релігійними уявленнями і переконаннями.

На факті несприйняття традиціоналістськи орієнтованими віруючими наукових здобутків акцентував увагу Карл Саган у книзі «Світ, повний демонів. Наука як свічка у п'ятні». Науковець зауважував, що ослаблений державний контроль та занепад наукової освіти призводять до процвітанню псевдонауки у сучасних суспільствах. Дослідник підкреслював, що для того, щоб зрозуміти походження і функціонування релігій, треба звернути увагу на сучасні секти, які демонструють, що між наукою і релігією дуже тонка межа [16, с. 27–28]. Дослідник дав оцінку одній із неорелігійних течій, а саме індуїстській доктрині під назвою Трансцендентальна медитація, визначаючи її як найуспішнішу нову псевдонауку, підкреслюючи, що за багатьма критеріями ТМ можна називати релігією. Магаріші Магеш Йогі – засновник цього квазірелігійного вчення, вразив американців своєю загадковістю і харизматичністю. Вчений застерігав від поблажливого і легковажного відношення до псевдонаукового світогляду [16, с. 27–28]. Із засторогами науковця важко не погодитись!

До суттєвих і загрозливих недоліків досліджуваного феномена належать також фанатизм і екстремізм. Дослідники підкреслюють, що у наш час фанатизм майже автоматично породжує екстремізм. Екстремізм як поняття має надзвичайно широке значення. Зокрема, А. Браїло пише, що це явище сприймається як «стійка релігійна установка або як тип сучасної релігійної свідомості, який характерний для ісламу, християнства та іудаїзму» [5, с. 98]. Фанатизм і екстремізм виявляють себе у спробах насаджувати певні переконання шляхом жорсткого тиску на представників інших віросповідань і застосування

різних форм насильства по відношенню до них. Однією з таких форм є тероризм.

На мій погляд, Ю.Н. Харарі слушно зауважує, що найефективніше тероризму протистоїть хороша розвідка й обмеження доступу для радикалів-терористів до фінансування. Відтак, уряди мають «зосередитися на таємних операціях проти терористичних мереж», одночасно, ЗМІ рекомендовано уникати нагнітання страху й істерії, а кожен громадянин повинен контролювати свою увагу [28, с. 213].

Нетолерантне ставлення до представників різних націй і культур, притаманне фундаменталістам, виражається також у тому, що вони завжди надають перевагу «своїм» і підозріло, а часто й надто вороже, ставляться до носіїв «чужих» культурних цінностей. Якщо поцікавитись, чому фундаменталісти вважають себе наділеними особливим правом бути суддями іншим людям і хто надав їм таке право, то зазвичай почуєш, що всі відповіді вони отримали завдяки «божественному одкровенню» і це наділяє їх «особливими повноваженнями» при вирішенні долі пересічних громадян. Походження різного роду «божественних одкровень» і видінь, візіонерство цікаво пояснював вищезгаданий Карл Саган галюцинаторною діяльністю скроневої ділянки мозку, обумовленою певними особливостями хімічних процесів, що відбуваються у наших мозкових півкулях [16, с. 121].

До основних проявів фундаменталістського світогляду належать і почуття зверхності та самобутності, що часто виражається у схильності до широкомасштабних публічних заходів. Особлива потреба у суспільному визнанні величчя фундаменталістської діяльності є невід'ємною рисою переважної більшості сучасних фундаменталістів.

Сексизм і дискримінаційні практики також знайшли свій вираз у фундаменталістському світогляді, ставши постійним супроводом досліджуваного феномена. Предметом особливих занепокоєнь фундаменталістів є жіноча сексуальність і сексуальні вподобання співгромадян. Фундаменталісти вважають, що жіночу сексуальність слід суворо контролювати. Їхні сексистські переконання спонукають до встановлення чітких та непорушних кордонів між чоловіками та жінками. Також фундаменталісти надто переймаються проблемою нетрадиційних сексуальних практик. Гомофобія – це одна з головних проблем для фундаменталістів. Зауважу, що на жорсткість їх реакції на прояви жіночої чи нетрадиційної сексуальності суттєво впливають усталені стереотипні уявлення, що функціонують у культурах патріархального типу. Про вплив культурного середовища на прояви сексизму і нетолерантності з боку фундаменталістів пише Ю.Н. Харарі. Він зауважує: «Якщо так трапилося, що ви гей чи лесбійка, це може бути питанням життя і смерті залежно від того, де ви мешкаєте – в Ізраїлі чи Саудівській Аравії. В Ізраїлі представники ЛГБТ перебувають під захистом закону, і є навіть рабини, які благословляють шлюб двох жінок. В Ірані геїв і лесбійок систематично переслідують і час від часу навіть карають смертю» [28, с. 176].

Українська дослідниця Г. Ярманова відзначала, що починаючи з 2000-х суттєво поглибився процес клерикалізації української держави, і у зв'язку з цим посилюється тиск релігії на репродуктивні права жінок, а також розгорнувся так званий «рух за життя», який має антифеміністичне спрямування. Представники античойс-руху, тобто руху, що спрямований проти права жінок приймати самостійні рішення щодо свого життя і бути соціально активними, вважають, що зростання ролі жінки в суспільстві є загрозою для традиційних сімейних цінностей і підважує «природний порядок» розподілу ролей між чоловіками і жінками. До традиціоналістськи налаштованих організацій, що розгорнули свою античойс-діяльність в Україні, відносяться Всеукраїнський благодійний фонд «За гідність людини», Міжнародний благодійний фонд «Дар життя», громадська організація «Збережи життя», ініціатива Рух «За життя!» та православний рух «Спаси і сохрани». Для представників цих рухів однією з улюблених є антиабортна тематика та розповіді про природні методи планування сім'ї та відповідальне батьківство й материнство. Зазвичай учасники подібних рухів виступають проти штучного запліднення, «оскільки воно передбачає утворення певної кількості ембріонів, які не будуть підживлені та виношені» [32, с. 100].

Всі подібні організації на теренах України зазвичай тісно пов'язані з християнською церквою. Наприклад, фонд «Дар життя», діяльність якого останніми роками була спрямована проти абортів, тісно співпрацював з Українською Лютеранською Церквою, фінансувався місієним товариством «Думки про віру» Євангельського Лютеранського Синоду штату Вісконсін і приватними особами з української діаспори США [32, с. 101].

Г. Ярманова аналізувала зміст «про-сімейних» ініціатив релігійних правих, зазначивши, що вони виступають проти впровадження ювенальної юстиції і наполягають на забороні на законодавчому рівні так званої «гомосексуальної пропаганди». Дослідниця підкреслювала, що веб-сайти релігійних правих наповнені «перепостами з гомофобних інтернет-ресурсів, перш за все з сайтів ГО «Любов проти гомосексуалізму» та «Всі разом!» із вимогою криміналізувати «пропаганду гомосексуалізму» [32, с. 102]. Зауважу, що І. Грабовська і Т. Талько досліджували гендерні аспекти неорелігійних вчень, акцентуючи увагу на притаманних багатьом із них традиційних есенціалістських підходів до вирішення проблем шлюбу та сім'ї [8].

Виокремлення і характеристика основних рис релігійного фундаменталізму спонукає до роздумів про те, чи притаманні зазначені вище риси неорелігійним утворенням? І взагалі, що слід вважати фундаментом неорелігії: чи це давнє вчення тієї релігії, на основі якої виникло нове вчення, чи відпочаткові ідеї лідерів нових рухів? І чи маємо ми право вживати такий термін, як неорелігійний фундаменталізм?

На користь адекватності застосування такої термінології свідчать конкретні факти. Наприклад, у

2014 р. на території ДНР була створена Російська православна армія. Створена ця організація на основі квазірелігійних рідновірських російських угруповань пронацистського штибу. Члени цього екстремістського угруповання – це бойовики, які у складі організації «Оплот», а саме 1-го батальону 5-ої бригади приймали участь у захопленні Маріуполя під час так званої «руської весни», пізніше вбивали українців у боях за Слов'янськ. До керівного складу цього квазірелігійного утворення входили М. Верін, І. Гіркин-Стрелков, Дм. Бойцов. Рідновірство, або неоязичництво як спроба повернення до витоків національної релігійності вже є певним виразом фундаменталістського світобачення, а на цьому прикладі ще й бачимо агресивну, терористичну діяльність, яку можна охарактеризувати як рашистський фундаменталізм. І це є варварським, диким проявом всіх найгірших рис фундаменталізму.

В Україні нетрадиційна релігійність на основі язичництва активно заявила про себе у 70-90-х рр. минулого століття. Представники цієї течії називають себе рідновірами. До найвпливовіших рідновірських рухів відносяться РУНВіра (Рідна Українська Національна Віра), створена Левом Силенком; Громада Українських Язичників «Православ'я», керівницею якої є антропологиня Галина Лозко; Рідна Православна Віра; Родове Вогнище Рідної Православної Віри; Віче Українських Рідновірів; Всеукраїнське громадське об'єднання рідновірів України (ВГОРУ); Трійця. Організація «Характерне Козацтво», яка ідентифікується з «Родовим Вогнищем Рідної Православної Віри» суттєво впливає не лише на відродження неопоганства, але й пропагує культ козаччини з ідеологією відродження традицій Гетьманщини. Принагідно згадаю про компанію «Січеславський полк характерного козацтва, Дніпропетровську обласну молодіжну ГО», яка у квітні минулого року поновила свою реєстрацію. До речі, її члени є активними учасниками боротьби з рашизмом. Всі ці організації активно борються з російським православ'ям, вважаючи його «однією з причин денационалізації і занепаду національної самоідентифікації України» [10].

Серед представників українських рідновірів, які прагнуть поновити традиційні для українців національні вірування та обряди, фундаменталістські прояви знаходять свій вираз у архаїзмі. Коли окремі рідновірські групи акцентують увагу на буквальному тлумаченні священних текстів та відродженні і збереженні стародавніх вірувань, обрядів і традицій, намагаються відкидати сучасні технології, чи гендерні зміни у суспільному бутті, то можна стверджувати, що йдеться про прояви фундаменталістських настроїв. Захищаючи національну ідентичність українців деякі з рідновірів демонструють крайнощі нетолерантного ставлення до християнства, наполягаючи на тому, що це чужа українцям релігія, яка сприяла перетворенню їх на рабів на власній землі. Таким чином рідновіри спонукають співвітчизників відмовлятися від «чужих» вірувань і повертатися до національних традицій та вірувань. Свою культурно-

просвітницьку місію рідновіри сприймають як божественне призначення. Аналітики часто називають цей український феномен «вірою патріотів». Іноді переконання у особливій ролі власної нації в історії приводить рідновірів «до конструювання псевдоісторичних концепцій, які довільно інтерпретують походження та історію нації» [10]. Узагальнюючи, зауважу, що не боротьбу з християнством слід вважати показовою рисою фундаменталістських настроїв рідновірів. Саме налаштованість на архаїзацію культури є найяскравішою рисою їх фундаменталізму.

Свідки Єгови, які широко представлені в Україні, декілька разів у своїх публікаціях піднімали проблему фундаменталізму. Зокрема у декількох номерах журналу «Вартова башта» за 1997 р. розглядалося питання про сутність цього феномена. Серед іншого зазначалося, що наприкінці 19 століття «ліберальні теологи стали пристосовувати свої вчення до наукової критики Біблії» та еволюційної теорії [29]. На противагу їм проповідники США на початку 20 ст. задекларували так звані «засади віри». Англійське слово «фундаменталізм» і означає саме «засади» [29]. У дописі наводяться факти, які розкривають реальну історію формування фундаменталізму. Зокрема, йдеться про судовий процес 1925 р. над вчителем Джоном Скопесом зі штату Тенессі, який викладав теорію еволюції всупереч закону цього штату. Також наводяться думки тогочасних аналітиків, викладені у журналі «Християнське століття», про недовговічність, зникомість цього феномена через його нещирість і штучність. Зауважується помилковість цього висновку. Автори задаються закономірним питанням, чому фундаменталізм не лише витримав серйозну критику по відношенню до себе, зберігся, але й так активно поширюється останнім часом? Відповідаючи на це слушне запитання теоретики єговісти зазначають, що перевага фундаменталістів у тому, що вони намагалися і намагаються у нестабільному світі зі зрушеними, релятивізованими моральними і релігійними принципами, відновити стабільність віри і усталених моральних норм. А це, у непевні з точки зору моралі і релігії часи, коли у людській ментальності панує всюдозволеність, а «світ переживає занепад моральних цінностей на всіх рівнях суспільства», є одним із можливих варіантів більш-менш адекватної відповіді на виклики, які стоять перед людством [27].

Читачам «Вартової башти» докладно роз'яснюють, як розпізнати фундаменталіста. Зауважується, що фундаменталісти є активними борцями проти секуляризації суспільства. Також підкреслюється рішучість, з якою деякі фундаменталісти намагаються не лише зберегти у незмінності традиційний уклад життя, але й структуру усталеної релігійної доктрини. Наводиться приклад католицького фундаменталіста, який не обмежився особистою відмовою від абортів, а «буде тиснути на законодавців своєї країни, щоб вони прийняли закон про заборону абортів», як це робила у Польщі католицька церква чи протестантська християнська коаліція у Сполучених Штатах Аме-

рики [27]. «Домагаючись ухвали закону про заборону абортів, вони використовували всю свою силу і вплив», – зазначає автор допису. Він підкреслює, що навіть саме слово «фундаменталізм» в уяві людей пов'язується з непоміркованим фанатизмом, а поширення фундаменталізму викликає тривогу серед широких верств населення, особливо поширеною вона є серед тих, хто не є прибічником цієї течії. «Як окремі особи, ми можемо не погоджуватися з фундаменталістами та жахатися їхніх політичних інтриг і учинків, деколи насильницьких учинків. Більше того, фундаменталісти однієї релігії можуть бути налякані вчинками фундаменталістів іншої релігії!» – читаємо у роз'ясненнях єговістів, спрямованих на висвітлення проблеми поширення релігійного фундаменталізму у глобалізованому світі [27].

Демонстрація провідниками Свідків Єгови поміркованого, виваженого відношення до вирішення проблеми фундаменталізму не заважає формуванню фундаменталістських настроїв серед послідовників цього віросповідання. До проявів фундаменталізму у середовищі єговістів дослідники зазвичай відносять строгість у дотриманні визначеного керівними органами характеру інтерпретації віровчення і порядку виконання релігійних практик, буквалізм у інтерпретації Біблії, а також певні особливості у економічному функціонуванні регіональних організацій із жорсткою системою контролю за «пожертвою» коштів на потреби організації. Заборона будь-яких контактів із вірянами, які покинули общину, незважаючи на причини, що стали спонукою до такого рішення, теж може розглядатися як прояв фундаменталістської нетерпимості по відношенню до «віровідступників». Ютуб розповідає про безліч особистих трагедій людей, які вийшли з організації і вимушено, за вказівкою провідника і під строгим контролем з боку інших вірян, були позбавлені права спілкуватися з рідними. Зафіксовано випадки, коли батьки, чи то під тиском одновірців, чи відповідно до своїх особистих переконань, через надмірну відданість вірі, виганяли дітей із дому, припиняючи з ними спілкування і підтримку своїх нащадків [19]. До цього слід додати ще й загрозу для фізичного існування людини через відмову єговістів від усталених у сучасних суспільствах медичних практик, прикладом чого є заборона на переливання крові [17].

Іноді для позначення відношення Свідків Єгови до біблійного тексту вживається термін літералізм. Зазначу, що термін літералізм (лат. *littera* – літера) зазвичай вживається у сфері перекладацької літературної діяльності для позначення принципу буквальності перекладу текстів [9, с. 58]. Тут же цей термін вживається для визначення суті позиції вірян, які у разі виникнення протиріччя між положеннями Біблії і науковими фактами завжди надають перевагу «кістині», проголошеній у біблійному тексті. Це також є ознакою фундаменталізму єговістів.

Апокаліптичні настрої, які посилились серед українських Свідків у зв'язку з війною, спонукають багатьох з них інтерпретувати сучасні події як здійс-

нення пророцтва про кінець світу з книги Одкровення. Це також може бути визначено як фундаменталістські настрої в середовищі українських єговістів.

До фундаменталістських проявів Свідків Єгови також відносять їх переконаність у непомильності своєї віри й усталених поглядів, що часто призводить до спроб уникати контактів з «невірними». Парадоксально, як цей світоглядний ізоляціонізм уживається з активним місіонерством, активною проповідницькою діяльністю заради сповіщення істини про «Царство Боже» та активним поширенням єговістських ідей за допомогою проповідницької діяльності чи розповсюдження таких журнальних видань, як «Вартова башта», «Свідки Єгови» чи «Пробудіться!».

Зазначу, що на окремих українських інтернет-платформах останнім часом з'являються публікації, які висвітлюють непривабливі факти, що свідчать про колаборантські настрої серед єговістів та існування негласної заборони донатити на ЗСУ [18]. Як бачимо, суспільний ізоляціонізм дає свої гіркі плоди.

Серед діючих в Україні неофіційних неорелігійних Церков, які мають значну кількість прихильників і симпатиків, особливе місце належить Церкві Ісуса Христа Святих останніх днів, у народі названої Мормонською. До проявів фундаменталістських настроїв серед послідовників Джозефа Сміта, засновника мормонського руху, слід віднести налаштованість на повернення до основ християнської віри. От тільки ці основи мормони переважно віднаходять у доктринах засновника цього неохристиянського руху, які викладені у текстах під назвою «Книга Мормона» та «Дорогоцінна перлина». У цих текстах дуже своєрідно тлумачиться історія виникнення християнства. Зокрема, йдеться про те, що Джозеф Сміт вважав себе обраним Богом для «відновлення християнства», яке втратило авторитет через відступництво від вихідних принципів, а також для заснування нової церкви [13]. Як відомо, Джозеф Сміт переконував своїх прибічників в існуванні золотих листів, на яких були записи, що стосувалися давньої американської історії. Джозеф Сміт розповідав своїм прибічникам, що після воскресіння Ісус Христос відвідував Американський континент, у результаті чого й зародилося християнство.

У плані проявів мормонського фундаменталізму зокрема йдеться про відновлення sacramentів хрещення і причастя. Сміт вважав, що їхня істинна сутність була втрачена в усіх інших християнських конфесіях. На українському сайті Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів зустрічаємо судження про ієрархічне співвідношення Мелхиседекового священства, яке на думку мормонів, є часточкою царства Божого на землі, й Ааронового священства. Стверджується, що Господь, побачивши неспроможність ізраїльтян жити у відповідності до завітів Мелхиседекового священства, дав їм менше Ааронове священство і менший Мойсеев закон. Ісус, після приходу на землю, відновив для юдеїв Мелхиседекове священство і почав розбудовувати Церкву. Але священство і Церкву було втрачено через відступництво. Завдяки

Джозефу Сміту все це було відновлено. Старійшина, первосвященник, патріарх, сімдесятник і апостол є чинами у Мелхиседековому священстві [12]. У статті підкреслюється наступне: «Президент Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів є президентом вищого, або Мелхиседекового, священства, і володіє всіма ключами, які стосуються царства Божого на землі. Покликання Президента завжди може мати тільки один чоловік, і він є єдиною особою на землі, яка має повноваження використовувати всі ключі священства» [12]. Виглядає так, що маємо справу з авторитарною системою влади у ЦІХСОД. Суворе дотримання доктрин і настанов лідерів Церкви, відмова від компромісів у відношенні до принципів віри, послідовне виконання внутрішніх правил життя, запроваджених у спільноті віруючих є виразом фундаменталістських настроїв серед мормонів. Відтак, навряд чи можна погодитись із твердженнями Людмили Филипович, яка у статтях, присвячених аналізу мормонського руху, зазначала, що мормони запровадили цінності демократії і толерантності у свою практику і прагнуть зробити принципи релігійної свободи та толерантності нормами діяльності усіх релігійних організацій [23]. На мою думку, є не виправданим перебільшенням висловлена дослідницею надто висока оцінка впливу віроповчальних положень та релігійних практик мормонів на життя української спільноти.

Прояви фундаменталізму є характерними і для харизматичних та неохаризматичних рухів в Україні, які з'явилися на початку 90-х рр. минулого століття. Їх головними учасниками стала молодь, яка у минулому належала до баптистських і п'ятидесятницьких церков. Суттєвим був вплив американських місіонерів на процес формування харизматичного руху на наших землях. Відпочатково особливістю вітчизняного харизматичного руху стала відсутність єдиного управлінського центру. Лише у 1995 р. було зареєстровано Центр харизматичних християнських Церков України (Повного Євангелія). Неохаризматичні рухи мають безпосередню спадкову єдність із всесвітнім харизматичним рухом. Серед діючих нині слід назвати Духовне управління Церков євангельських християн Української християнської церкви «Нове покоління»; Духовне управління Церков євангельських християн України; Собор незалежних євангельських Церков України; Об'єднану християнську євангельську Церкву Живого Бога. На теренах Дніпра виникла одіозна неохаризматична Церква «Відродження», засновником і керівником якої є Володимир Мунтян. Діяльність цього пастора носить яскраво виражений кримінальний характер.

Фундаменталізм неохаризматів проявляється у суворому дотриманні усіх настанов священних текстів, які вони тлумачать буквально. Як і іншим фундаменталістськи налаштованим вірянам, деяким неохаризматам притаманні апокаліптичні настрої, засновані на інтерпретації пророчих книг Біблії. Зокрема, на них віряни засновують своє розуміння трагічних подій війни.

Жорстко ієрархізована структура та лідерство є ознакою багатьох неохаризматичних рухів, керівники яких вважають, що вони володіють Божими дарами, зокрема, пророчим даром. Консервативне віровчення і фундаменталістські практики притаманні церкві «Слово Життя», яка має мережу філій в Україні. Консервативне віровчення і безумовне визнання авторитету Біблії характерно для членів і прихильників церкви «Благодать». Нова парадигма політичної теології харизматів із церкви «Нове покоління» свідчить про прагнення лідерів до влади і їх політичні амбіції. Дослідники зазначають, що теократична трансформація ідеології новопокоління починалася з культивування вірності своєму лідеру і заборони його критики [22]. Слушно підкреслюється, що лідери українських громад «Нового покоління» усвідомлюють всю утопічність ідеї засновника руху Ледаєва про створення теократичних держав, зокрема про можливість виникнення і існування такої держави на теренах сучасної України [22].

Узагальнюючи, зазначу, що до фундаменталістських рис, притаманних неорелігійним рухам та віровченням, належить жорстка централізація управління, неухильне підлягання великій кількості дисциплінарних визисків, активне місіонерство, відмова від особистої свободи і значні майнові пожертвування на потреби організації. Агресивні методи вербовки, вимога безумовного прийняття вчення та виконання всіх культурних відправ, розрив усіх соціальних зв'язків, відданість лідеру і групі, уніфікація особистості, набуття нею рис фанатика, містичний характер віровчення – ось перелік тих рис, які зближують неорелігійні і сектантські утворення та свідчать про поширеність фундаменталістського світогляду серед послідовників окремих неорелігійних рухів, поширених в Україні. Підкреслюю, що найважливішим для будь-якого християнина є визнання авторитету і непомильності Біблії. Але вірянин, що розмірковує про зміст біблійних оповідок, цілком може допустити можливість і навіть необхідність сумніву в окремих її положеннях. Зокрема, про значимість Священного писання для культури багатьох народів нагадують сповідники Церкви Адвентистів сьомого дня. У дописі на їхньому українському сайті читаємо: «Кожен християнський народ, який прагнув розвиватись, вважав, що потрібно мати Біблію на своїй рідній мові. ... Є така думка, що тільки та мова може вважатись мовою, якою було перекладене Святе Письмо. Біблійний переклад мовою народу ставав важливим для розвитку не тільки лінгвістики, але й духовного, національного та культурного становлення народу» [21]. Натомість, для налаштованого фундаменталістськи вірянина навіть сама думка про можливість сумніву у правоті чи достовірності біблійних розповідей видається неприпустимою.

Щоб зрозуміти, яку роль відіграє релігійний фундаменталізм у суспільному бутті, задамося питаннями: чи сприяє релігійний фундаменталізм розвитку країни та виходу її зі стану війни, бідності і відсталості? Чи допоможе фундаменталізація релігії

чи неорелігії звернути увагу нашої людності на загрози війни, технологічні небезпеки і зміни клімату? Чи сприятиме фундаменталізм поглибленим науковим розвідкам, метою яких є встановлення достеменної істини про походження українського народу і вирішенню світоглядного питання: хто ми і звідки, яке наше місце у світі? Чи сприяє фундаменталізм демократичним суспільним практикам і усталенню гуманістичних цінностей в нашій культурі? Зокрема, це стосується гендерної політики, яка наполягає на встановленні цінностей паритетної демократії. Чи здатен релігійний фундаменталізм навчити нас не визнавати переваг і привілеїв однієї релігійної системи над іншою? Чи викриє носій ідей релігійного фундаменталізму харизматичного лідера, якщо той «зарвався» у відчутті своєї влади над вірянами? Відповідь напрошується сама собою. Ні! Релігійний фундаменталізм хибує на те, що сприймає тих, хто не є вірянами фундаменталістського угруповання як інших, чужих. Він схильний до дискримінації і дегуманізації представників інших спільнот і культур, толерує неприязнь і нерівність через «неправильні» релігійні переконання. Із цього витікає його схильність до обмеження прав і свобод тих людей, які, на думку фундаменталістів, не відповідають встановленим ними критеріям «правильного віросповідника». Фундаменталістів часто можна ідентифікувати за параноїдальним стилем мислення, оприямиванням у проповідях кліриків різного штибу.

Слушним видається кепкування Ю.Н. Харарі з кінцевого результату реалізації проєктів світового устрою, запропонованих релігійними мислителями. Дослідник пише: «Протягом XIX-XX століть мусульманські, юдейські, індуїстські й християнські мислителі виступали проти сучасного матеріалізму, бездушного капіталізму й надмірностей бюрократичної держави. Вони обіцяли, що коли отримають можливість, то вирішать усі проблеми сучасності й установлять цілковито відмінну соціально-економічну систему на основі вічних духовних цінностей свого віровчення. Ну, їм і давали іноді такий шанс, і єдиною помітною зміною, яку вони внесли до системи сучасної економіки, стало повторне фарбування величезного розп'яття, хреста, зірки Давида чи аум на даху» [28, с.171].

Майбутнє за нашою молоддю. Відтак, наведу думки студентів ДНУ ім. Олесея Гончара, яким було запропоновано в межах вибіркового курсу «Нетрадиційні релігії і культури» у формі есе викласти свої міркування щодо сутності релігійного фундаменталізму. Ось приклади характерних тверджень, якими рясніють студентські роботи: «Релігійний фундаменталізм виступає проти плюралізму думок, який із його погляду неминуче веде до релятивізму, тобто до припущення рівноправності багатьох істин навіть у межах однієї релігійної традиції. Наслідком такої релігійної орієнтації зазвичай є політична позиція, яка характеризується підтримкою вкрай правих політичних сил. Сенс історії з т. зр. релігійного фундаменталізму полягає у протиборстві сил Бога і диявола, Христа та

антихриста. Подібна історіософія означає заперечення ідей історичної еволюції та розвитку та породжує посилені апокаліптичні очікування.

Особливість релігійного фундаменталізму полягає в тому, що, закликаючи повернутися до традиції, історично зжитого способу домінування релігії в житті суспільства, він є на відміну від консерватизму у звичайному розумінні сучасним проєктом побудови «нового світового порядку», заснованого на запереченні принципів гуманізму та демократії та утвердженні тоталітарної релігійної ідеології з використанням технічних засобів сучасної цивілізації. Виходячи з релігійної аксіоми гріховності людини, її нездатності адекватно сприйняти божественний заклик і дотримуватися законів, посланих згори, релігійні фундаменталісти пропонують відновити у світі порядок, що спирається на абсолютний авторитет діючої від імені Бога релігійної влади, позбавляючи суспільство завойованого в останні століття. Релігійний фундаменталізм є радикальним неприйняттям характерного для сучасної епохи поділу світського та релігійного і спробою інтерпретувати релігію виключно в термінах влади над людиною як у духовному, так і в політичному відношенні» (з архіву Т. Талько).

У **висновках** зазначу, що Україна, не зважаючи на розв'язану росією війну, все активніше втягується у світові глобалізаційні процеси. У зв'язку з цим західний досвід взаємодії з фундаменталістськими рухами і проявами фундаменталізму у різних релігійних і нерелігійних системах є надзвичайно показовим і корисним для адекватного розуміння сутності світових релігійних процесів, він також сприятиме вирішенню багатьох проблем, які виникають у сфері як релігійного, так і світського життя під впливом постколоніальних трансформацій в українській культурі.

Дослідження феномена релігійного фундаменталізму і його глибоке розуміння може надати певну гарантію подальшому розвитку національної культури в якості інтерпретатора світового релігійного процесу і поглибить здатність української культури опанувати та засвоювати кращі набутки світової культури, відкидаючи негативні впливи та крайнощі релігійного фундаменталізму, спростовуючи переконливість і привабливість хибних світоглядних уявлень й ідеологічних переконань.

Дослідження має не лише теоретичне, але й практичне значення. Останнє полягає у формуванні світоглядного неприйняття і викорінення серед вірян та широкого загалу таких негативних рис фундаменталізму, як радикалізм, екстремізм, тероризм, а також буквалізм в інтерпретації священних текстів, а також догматичність, ексклюзивізм, ретроградність.

1. Арістова А. Природа мусульманського фундаменталізму. URL: <https://uars.info/prints/uri/65/44.pdf>
2. Бахтєєв Б. Про тероризм і тоталітаризм. *Сучасність*. 2003. № 10. С. 61–69.
3. Білозор Д.В. Ідейно-політичні основи ваххабізму. *Вісник Київського національного університету*

- ім. Т. Шевченка: Серія: Філософія. Політологія. К.: Київський університет, 2007. С. 6–9.
4. Богомолів О. Політичний іслам: [Екстремізм, фундаменталізм, тероризм]. *Політика і час*. 2003. № 12. С. 52–60.
5. Браїло А. Ідеологічні основи ісламського фундаменталізму та екстремізму: історія та можливі наслідки. *European political and law discourse*. Volume 5, issue 3. 2018. С. 95–100.
6. Гончаренко В. Мусульманський фундаменталізм – новий фактор світової політики. *Людина і світ*. 2002. №3. С. 55–58.
7. Горевой Дм. «Не вірю в коронавірус». Як релігійний фундаменталізм сприяє поширенню захворювання на COVID-19? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30582431.html>
8. Грабовська І., Талько Т. Психологічні інтерпретації неохристиянських вчень про шлюб і сім'ю. *Від гендерних ідеологій до дискусій про сучасну сім'ю. Монографія*. Дн-вськ: Вид-во Маковецький. 2015. С. 61–72.
9. Загнітко Анатолій. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни. Донецьк: ДонНУ, 2012. С. 158. URL: <https://r.donnu.edu.ua/bitstream/123456789/249/1/D2B.pdf>
10. Замбжицька М. На українському кристалічному щиті. *Український журнал*. 7/2009. Варшава. URL: <https://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/666/>
11. Лук'янюк С.В. Релігійний фундаменталізм як одна із причин тероризму. *Юридичний науковий електронний журнал*. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-5/53>
12. Мелхиседекове священство. URL: <https://www.churchofjesuschrist.org/study/scriptures/gs/melchizedek-priesthood?lang=ukr>
13. Мормони. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-69498>
14. Пророченко Н.О. Ісламський фундаменталізм в мусульманському світі: релігійний світогляд, ідейно-політична течія, політична практика (70-90 рр. XX ст.): Автореф. дис. к. істор.н. Київ. 1997. 18 с.
15. Релігійний фундаменталізм. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/релігійний_фундаменталізм
16. Саган К. Світ, повний демонів. Наука як свічка у пільмі /пер.з англ. М. Климчука. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля». 2023. 384 с.
17. Свідки Єгови: 7 найбільших обманів – сайт CREDO. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ONTcxTk-md4>
18. Свідки Єгови теж колаборанти? Священник проти "єговістів". Що насправді відбувається? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=RLvkALcw5KE>
19. Свідки Єгови: як маніпулюють людьми в секті. *Інтерв'ю екс Єгови, та занурення "під прикриттям"*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gZfT9HBI21w>
20. Сціборський М. Націократія. Тернопіль: ТОВ Видавництво «Крила». 2022. 168 с.

21. Табарча В. Історія перекладів Біблії українською мовою. *Церква Адевантистів сьомого дня*. URL: <https://adventist.ua/news/analytics/istoriya-perevodov-biblii-na-ukrainskom-yazyke/>
22. Тищенко А.Г. Формування нової парадигми політичної теології харизматичних церков (на прикладі «Нового покоління»). *Релігія та соціум: Міжнародний часопис*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т. 2019. № 1–2 (33–34). С. 184–191.
23. Филипович Л.О. Релігійна свобода і Церква Ісуса Христа Святих останніх днів: історія і логіка взаємин. *Людмила Филипович, Анатолій Колодний. Релігійна свобода на перехресті епох, країн і культур: науковий щорічник*. 2016. № 19. С. 157–164. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/11809>
24. Филипович Л. Релігійний фундаменталізм в його християнсько-конфесійних виявах. URL: <https://www.readcube.com/articles/10.32420%2F2013.65.234>
25. Филипович Л. Фундаменталізація християнства як тенденція сучасного релігійного життя. *Релігія та Соціум*. 2013. №3–4 (11–12). С. 18–25.
26. Фоменко А.В. Фундаменталістський поворот у сучасному російському православ'ї. *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук зі спеціальності 09.00.11 – релігієзнавство. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України*. Київ. 2019. 255 с. URL: https://old.npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.21/FomenkoDis1.pdf
27. Фундаменталізм. Що це таке? Вартова башта оголошує Царство Єгови. 1997. W97. 1.3. с.5. *Онлайн-бібліотека товариства Вартова башта*. URL: <https://wol.jw.org/uk/wol/s/r15/lp-k?q=що+таке+фундаменталізм&fc5B5D=w&p=par&r=occ&st=e>
28. Харарі Ю.Н. 21 урок для 21 століття /пер.з англ. О. Дем'янчука. К.: Форс Україна. 2018. 416 с.
29. Швед З.В. Витоки релігійного фундаменталізму у конструктивістській моделі Шмуеля Ейзенштадта. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія*. 2015. № 11. С. 9–16.
30. Шинкарук В. Розмірковуючи про ситуацію... *Філософські діалоги'2017. Традиції та інновації в наукових розвідках Інституту філософії*. Зб. наук. праць. К., 2017. С. 248–253.
31. Юраш А. Релігійний фундаменталізм у сучасному світі. *Людина і світ*. 1999. №5. С. 9–13. URL: https://risu.ua/religiyniy-fundamentalizm-u-suchasnomu-sviti_n39766
32. Ярманова Г. Право на вибір: вплив релігійних правих на репродуктивну політику в Україні. *Чермалих Н., Пауліч Л., Ярманова Г., Гриценко Г. Гендер, релігія і націоналізм в Україні*. Київ. 2012. С. 95–125.
33. Armstrong K. *The Battle for God: A History of Fundamentalism*. Ballantine Books. 1st edition. 2011.
34. Eisenstadt S.N. *Fundamentalism, Sectarianism, and Revolution: the Jacobin Dimension of Modernity*. Cambridge, Cambridge University Press. 1999. 280 p.
35. Grabovska Irina, Talko Tetiana, Vlasova Tetiana. New religions as the postsecular epiphenomenon of globalization in the contemporary Ukrainian society. *HTS Teologiese Studies / Theological Studies*. № 1, 2020.
36. Grabovska I., Talko T., Kahamlyk Sv., Honcharenko M., Sierova Y. Political Ideas Presented by Leaders of the “New Generation” Charismatic Movement Regarding the Formation of Postsecular Trends in Ukraine. *Wisdom*. Vol. 17. No. 1 (2021): 1–2021. Pp. 96–110. URL: <https://www.wisdomperiodical.com/index.php/wisdom/issue/current>
37. Grabovska Iryna, Talko Tatyana, Kahamlyk Svitlana. The phenomenon of Falun Gong in the context of development of anti-totalitarian tendencies in religious culture of Ukrainians. *Philosophy, Economics and Law Review*. №2, 2022. P. 24–36.
38. Hrabovska I.M., Talko T.M. The influence of religious fundamentalism on the formation of the image of the aggressor in the consciousness of modern Ukrainian students. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph*. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. С. 1350–1357.
39. Shved Z.V. The Essence of Religious Fundamentalism as a Subject in Religious Studies. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Частина 2. Філософські науки*. Вип. 138. К., 2018. С. 27–31.
40. *The Fundamentals: a testimony to the truth*. Vol. 1. URL: <https://digitalcommons.biola.edu/the-fundamentals/1/>
41. *The Fundamentals: A Testimony To The Truth*. URL: <https://digitalcommons.biola.edu/the-fundamentals/#:~:text=The/20Fundamentals/3A/20A/20Testimony/20To,under/20two/20covers/20in/202003>

References

1. Aristova A. *Pryroda musulmanskoj fundamentalizmu* [The Nature of Muslim Fundamentalism]. URL: <https://uars.info/prints/ur/65/44.pdf> (in Ukrainian).
2. Bakhtiev B. (2003). *Pro teroryzm i totalitaryzm* [About terrorism and totalitarianism]. *Suchasnist*. № 10. Pp. 61–69. (in Ukrainian).
3. Bilozor D.V. (2007). *Ideino-politychni osnovy vakhkhabizmu* [Ideological and political foundations of Wahhabism]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenka: Seriya: Filosofija. Politologija*. K.: Kyivskiy universytet. Pp. 6–9. (in Ukrainian).
4. Bohomolov O. (2003). *Politychnyi islam: [Ekstremizm, fundamentalizm, teroryzm]* [Political Is-

- lam: [Extremism, fundamentalism, terrorism]]. *Polityka i chas*. № 12. Pp. 52–60. (in Ukrainian).
5. Brailo A. (2018). *Ideolohichni osnovy islamskoho fundamentalizmu ta ekstremizmu: istoriia ta mozhlivi naslidky* [Ideological foundations of Islamic fundamentalism and extremism: history and possible consequences]. *European political and law discourse*. Volume 5, issue 3. C. 95–100. (in Ukrainian).
 6. Honcharenko V. (2002). *Musulmanskyi fundamentalizm – novyi faktor svitovoi polityky* [Muslim fundamentalism is a new factor in world politics]. *Liudyna i svit*. №3. Pp. 55–58. (in Ukrainian).
 7. Horievoi Dm. «Ne viriu v koronavirus». Yak relihiinyi fundamentalizm spryiaie poshyrenniu zakhvoriuvannia na COVID-19? [“I don't believe in the coronavirus.” How does religious fundamentalism contribute to the spread of COVID-19?]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30582431.html> (in Ukrainian).
 8. Hrabovska I., Talko T. (2015). *Psykhoanaliticheski interpretatsii neokhrystianskykh vchen pro shliub i simiu* [Psychoanalytic interpretations of neo-Christian teachings about marriage and family]. *Vid hendernykh ideolohii do dyskusii pro suchasnu simiu. Monohrafiia*. Dn-vsk: Vyd-vo Makovetskyi. Pp. 61–72. (in Ukrainian).
 9. Zahnitko Anatolii. (2012). *Slovnnyk suchasnoi linhvistyky: poniattia i termini* [Dictionary of modern linguistics: concepts and terms]. Donetsk: DonNU. Pp. 158. URL: <https://r.donnu.edu.ua/bitstream/123456789/249/1/D2B.pdf> (in Ukrainian).
 10. Zambzhytska M. (2009). *Na ukrainskomu krystalichnomu shchytii* [On the Ukrainian crystal shield]. *Ukrainskyi zhurnal*. #7. Varshava. URL: <https://ukrzhurnal.eu/ukr.archive.html/666/> (in Ukrainian).
 11. Lukianiuk S.V. *Relihiinyi fundamentalizm yak odna iz prychn teroryzmu* [Religious fundamentalism as one of the causes of terrorism]. *Yurydychnyi naukovi elektronnyi zhurnal*. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-5/53> (in Ukrainian).
 12. *Melkhisedekove sviashchenstvo* [Melchizedek Priesthood]. URL: <https://www.churchofjesuschrist.org/study/scriptures/gs/melchizedek-priesthood?lang=ukr> (in Ukrainian).
 13. *Mormony* [Mormons]. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. URL: <https://esu.com.ua/article-69498> (in Ukrainian).
 14. Prorochenko N.O. (1997). *Islamskyi fundamentalizm v musulmanskomu sviti: relihiinyi svitohliad, ideinopolitychna techiia, politychna praktyka (70-90 rr. KhKh st.): Avtoref. dys. k. istor.n.* [Islamic fundamentalism in the Muslim world: religious outlook, ideological and political trend, political practice (70-90s of the 20th century): Author's abstract. thesis Doctor of History]. Kyiv. 18 p. (in Ukrainian).
 15. *Relihiinyi fundamentalizm* [Religious fundamentalism]. *Vikipediia*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/relihiinyi_fundamentalizm (in Ukrainian).
 16. Sahan K. (2023). *Svit, povnyi demoniv. Nauka yak svichka u pitmi /per.z anhl. M. Klymchuka* [A world full of demons. Science as a candle in the dark / translated from English. M. Klymchuk]. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub Simeinoho Dozwillia». 384 p. (in Ukrainian).
 17. *Svidky Yehovy: 7 naibilshykh obmaniv – sait CREDO* [Jehovah's Witnesses: The 7 Biggest Deceptions – CREDO website]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ONTcxTk-md4> (in Ukrainian).
 18. *Svidky Yehovy tezh kolaboranty? Sviashchennyi proty "iehovistiv". Shcho naspravdi vidbuvaetsia?* [Are Jehovah's Witnesses also collaborators? Priest against "Jehovaists". What is really going on?]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=RLvkALcw5KE> (in Ukrainian).
 19. *Svidky Yehovy: yak manipuliuiut liudmy v sekti* [Jehovah's Witnesses: how they manipulate people in the sect]. *Interviu eks Yehovy, ta zanurennia "pid prykryttiam"*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gZfT9HBI21w> (in Ukrainian).
 20. Stsiborskyi M. (2022). *Natsiokratiia* [Nationocracy]. Ternopil: TOV Vydavnytstvo «Kryla». 168 p. (in Ukrainian).
 21. Tabarcha V. *Istoriia perekladiv Biblii ukrainskoiu movoiu* [History of translations of the Bible into the Ukrainian language]. *Tserkva Adventystiv somoho dnia*. URL: <https://adventist.ua/news/analytics/istoriya-perevodov-biblii-na-ukrainskom-yazyke/> (in Ukrainian).
 22. Tyshchenko A.H. (2019). *Formuvannia novoi paradyhmy politychnoi teolohii kharyzmatychnykh tserkov (na prykladi «Novoho pokolinnia»)* [A.G. Tyshchenko Formation of a new paradigm of political theology of charismatic churches (on the example of "New generation")]. *Relihiia ta sotsium: Mizhnarodnyi chasopys*. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t. № 1–2 (33–34). Pp. 184–191. (in Ukrainian).
 23. Fylypovych L.O. (2016). *Relihiina svoboda i Tserkva Isusa Khrysta Sviatykh ostannikh dniv: istoriia i lohika vzaïemyn* [Religious freedom and the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints: history and logic of relations]. *Liudmyla Fylypovych, Anatolii Kolodnyi. Relihiina svoboda na perekhrestii epokh, krain i kultur: naukovi shchorichnyk*. № 19. Pp. 157–164. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/11809> (in Ukrainian).
 24. Fylypovych L. *Relihiinyi fundamentaplizm v yoho khrystiansko-konfesiinykh vyjavakh* [Religious fundamentalism in its Christian and confessional images]. URL: <https://www.readcube.com/articles/10.32420%2F2013.65.234> (in Ukrainian).

25. Fylypovych L. (2013). *Fundamentalizatsiia khrystianstva yak tendentsiia suchasnoho relihiinoho zhyttia* [Fundamentalization of Christianity as a trend of modern religious life]. *Relihiia ta Sotsium*. №3–4 (11–12). Pp. 18–25. (in Ukrainian).
26. Fomenko A.V. (2019). *Fundamentalistskyi povorot u suchasnomu rosiiskomu pravoslavi* [The fundamentalist turn in modern Russian Orthodoxy]. *Kvalifikatsiina naukova pratsia na pravakh rukopysu. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filosofskykh nauk zi spetsialnosti 09.00.11 – relihiieznavstvo. Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M.P. Drahomanova Ministerstva osvity i nauky Ukrainy*. Kyiv. 2019. 255 s. URL: https://old.npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.21/FomenkoDis1.pdf (in Ukrainian).
27. *Fundamentalizm. Shcho tse take? Vartova bashta oholoshuie Tsarstvo Yehovy* [Fundamentalism. What is it? The Watchtower proclaims Jehovah's Kingdom]. (1997). W97. 1.3. p. 5. *Onlain-biblioteka tovarystva Vartova bashta*. URL: <https://wol.jw.org/uk/wol/s/r15/lp-k?q=shcho+take+fundamentalizm&fc5B5D=w&p=par&r=occ&st=e> (in Ukrainian).
28. Kharari Yu.N. (2018). *21 urok dlia 21 stolittia /per.z anhl. O. Demianchuka* [21 lessons for the 21st century / translated from English. O. Demyanchuk]. K.: Fors Ukraina. 416 p. (in Ukrainian).
29. Shved Z.V. (2015). *Vytoky relihiinoho fundamentalizmu u konstruktivistkii modeli Shmuelia Eizenshtadta* [The origins of religious fundamentalism in Shmuel Eisenstadt's constructivist model]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Filosofiia*. № 11. Pp. 9–16. (in Ukrainian).
30. Shynkaruk V. (2017). *Rozmirkovuiuchy pro sytuatsiiu...* [Reflecting on the situation...]. *Filosofski dialohy2017. Tradytii ta inovatsii v naukovykh rozvidkakh Instytutu filosofii. Zb. nauk. prats. K.* Pp. 248–253. (in Ukrainian).
31. Iurash A. (1999). *Relihiinyi fundamentalizm u suchasnomu sviti* [Religious fundamentalism in the modern world]. *Liudyna i svit*. №5. Pp. 9–13. URL: https://risu.ua/religiyniy-fundamentalizm-u-suchasnomu-sviti_n39766 (in Ukrainian).
32. Iarmanova H. (2012). *Pravo na vybir: vplyv relihiinykh pravokh na reproduktyvnu polityku v Ukraini* [The right to choose: the influence of the religious right on reproductive policy in Ukraine]. *Chermalykh N., Pahulich L., Yarmanova H., Hrytsenko H. Hender, relihiia i natsionalizm v Ukraini*. Kyiv. Pp. 95–125. (in Ukrainian).
33. Armstrong K. (2011). *The Battle for God: A History of Fundamentalism*. *Ballantine Books*. 1st edition.
34. Eisenstadt S.N. (1999). *Fundamentalism, Sectarianism, and Revolution: the Jacobin Dimension of Modernity*. Cambridge, Cambridge University Press. 280 p.
35. Grabovska Irina, Talko Tetiana, Vlasova Tetiana. (2020). *New religions as the postsecular epiphenomenon of globalization in the contemporary Ukrainian society*. *HTS Teologiese Studies / Theological Studies*. № 1.
36. Grabovska I., Talko T., Kahamlyk Sv., Honcharenko M., Sierova Y. (2021). *Political Ideas Presented by Leaders of the "New Generation" Charismatic Movement Regarding the Formation of Postsecular Trends in Ukraine*. *Wisdom*. Vol. 17. No. 1. Pp. 96–110. URL: <https://www.wisdomperiodical.com/index.php/wisdom/issue/current>
37. Grabovska Iryna, Talko Tatyana, Kahamlyk Svitlana. (2022). *The phenomenon of Falun Gong in the context of development of anti-totalitarian tendencies in religious culture of Ukrainians*. *Philosophy, Economics and Law Review*. №2. Pp. 24–36.
38. Grabovska I.M., Talko T.M. (2022). *The influence of religious fundamentalism on the formation of the image of the aggressor in the consciousness of modern Ukrainian students*. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph*. Riga, Latvia: Baltija Publishing. Pp. 1350–1357.
39. Shved Z.V. (2018). *The Essence of Religious Fundamentalism as a Subject in Religious Studies*. *Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats. Chastyna 2. Filosofski nauky. Vyp. 138. K.* Pp. 27–31.
40. *The Fundamentals: a testimony to the truth*. Vol. 1. URL: <https://digitalcommons.biola.edu/the-fundamentals/1/>
41. *The Fundamentals: A Testimony To The Truth*. URL: <https://digitalcommons.biola.edu/the-fundamentals/#:~:text=The/20Fundamentals/3A/20A/20Testimony/20To,under/20two/20covers/20in/202003>